

DOĞUŞUNDAN TEDVİNİNE HANBELÎ FIKİH USÛLÜ GELENEĞİ VE ÖZGÜNLÜK SO- RUNU

Dr. Ramazan ÖZMEN**

The Tradition of Hanbalî Methodology of Islamic Jurisprudence and Matter of Originality from its Birth to Recordation

If we compare academical studies related Hanbali school with other doctrines it is possible to say that they are very seldom in our country. However topics like emergence of Hanbali legal theory and its developing and originality weren't dealt with and enlightened. The legal theory of Hanbali school had emerged in a later period from the Hanafi, Şafii, Maliki and Mu'tezili schools' legal theory and had influenced from them. In point of fact that there are no prominent differences from the point of concepts, proofs and methods which are using by these juridical schools whichever among the schools of the legal theories of the Islamic jurisprudence. For example well-known Hanbali legal theorist Kādī Abū Ya'lā defends his traditional point of view related topics of fikh methodology with patterns and arguments which he took from the monumental book *al-Mu'tamad* that belonging to Abu'l-Husayn al-Basrī who is one of the most renowned scholar especially in mu'tazilī movement which mortal adversary of the Hanbalī school and in Islamic thought in general. Recognizing literature of Hanbali school on legal theory is rather new. Edition of books on legal theory which belonging to this school is going on especially in Saudi Arabia.

Key Words: Hanbalī school, Hanbalism, Hanbalī legal theory, emergence, problem of originality, books on Hanbali legal theory.

Anahtar Kelimeler: Hanbelî Ekol, Hanbelîlik, Hanbelî Fıkıh Usûlü, Doğuş, Özgünlük Sorunu, Hanbelî fıkıh usûlü eserleri.

Giriş

Elinizdeki bu çalışmada, Hanbelî fıkıh usûlünün doğuşu, bu mezhebe âit özgün bir fıkıh usûlünün olup olmadığı ve bu ekolün başlıca usûl eserlerinin tanıtılması gibi konular ele alınmaya çalışılacaktır. Ülkemizde Hanbelî geleneğine ait usûl eserlerinin genel okuyucu bir tarafa, alanın uzmanları

** Ar., Gör., Dr., Yüzüncü Yıl Üniv., İlahiyât Fakültesi Hadis Anabilim Dalı. rozmen@yyu.edu.tr

dışında ilâhiyât sahasında araştırma yapanlar arasında bile yeterince tanınmaması çok da şaşırtıcı değildir.¹ Zîrâ târih içerisinde bu ekole âit usûl eserleri bir şekilde ilgiden mahrum kalmış, hattâ Hanbelî mezhebinin resmî mezhep konumunda olduğu Suûdî Arabistan'da dahi bu eserlerin büyük çoğunluğunun farkına varılması ve yayınlanmasının üzerinden bir kaç on yıldan fazla zaman geçmemiştir. Bu hususla ilgili olarak dikkat çeken diğer bir durum ise, Hanbelî mezhebi hakkında ülkemizde son derece sınırlı ilmî yayın olmasına karşılık, bu sahada oryantalistlerin çok ciddi araştırmalar yapmış olmaları ve mücessem bir literatür vucûda getirmiş olmalarıdır. Ülkemizde ise Hanbelî mezhebi hakkındaki yayınlar uzun süre, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İbn Teymiye (ö.728/1328) ve Vehhâbî hareketi etrafındaki bilgilerle, bu şahıslarla ve bu hareket üzerine yapılan yayınlarla sınırlı kalmıştır denebilir. İbn Teymiye ve Vehhâbîlik'le ilgili yayınların büyük çoğunluğu ise bilimsel olmaktan daha çok polemik türü yayınlar olup, bunlar biraz da derinlikten yoksun bir görünüm arz etmektedir. Hanbelîliğin yeterince tanınmamasının bir vechesi de Hanbelîlik-Tasavvuf ilişkileri hakkında sahip olunan kanâatlerin, ciddî anlamda yeniden gözden geçirmeye ihtiyaç hissettiren olmasında kendini göstermektedir. İlim çevrelerinde eskiden beri yerleşik bir kanâat olan Hanbelî ekolün tasavvufa karşı olduğu fikri, bu gün için artık tam anlamıyla hakîkati ifâde etmekten uzak görünmektedir.²

Biz bu çalışmada, Hanbelî fıkıh usûlünün doğuşu, gelişimi ve bu usûl geleneğinin özgünlüğü meselesine deneme mahiyetinde bir giriş yapmaya çalıştık. Mesele, uzun soluklu ve çok ciddî araştırmalar yapmaya ihtiyaç his-

¹ Hanbelî düşüncesinin ülkemizde tanınmasında Ferhat Koca'nın *İslâm Hukuk Târihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi* (Ankara Okulu Yay., I. bs., Ankara, 2002) adlı değerli çalışmasının payı büyüktür. Ferhat Koca'nın yoğun bir emek mahsûlü olan bu çalışması, sahasında Türkçe'de ilk olma özelliğine sahiptir. Eser, özellikle sonunda yer alan geniş bibliyografya ile, Hanbelî mezhebi üzerinde çalışmak isteyen araştırmacılar için, Hanbelî mezhebinin genel hususiyetlerini, literatürünü ve mezhep üzerine hem İslâm dünyasında hem de Batı'da müstefrikler tarafından yapılan çalışmalarını tanımak için ilk başvuru kaynağı mahiyetindedir.

² Hanbelîlerin tasavvufa yaklaşımları ve İbn Teymiye gibi tasavvufa karşı olduğu zannedilen önemli bir tasavvuf eleştirmeni Hanbelî'nin de aslında tam anlamıyla bir mistik/sûfi olduğunu ortaya koyan bir çalışma için bkz., George Makdisî, "Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf" (çev., Ramazan Özmen), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 [2007], sayı, 18, ss. 297-310. George Makdisî'nin Hanbelî ekolü-mistisizm ilişkisini ele alan başka bir çalışması için bkz., "Hanbalite İslâm", (*Studies on Islam*, Translated and Edited by Merlin L. Swartz, New York, 1981 içerisinde, ss. 216-275), adlı makâlesinin 'Sufism and Hanbalism' başlığı, s. 241-251. Ayrıca Hanbelîler ile ilk dönem sûfiler arasındaki ilişkiler, özellikle İslâm Hukuku üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan George Makdisî'nin en parlak öğrencilerinden İngiliz oryantalist Christopher Melchert tarafından "The Hanâbila and the Early Sufis" adlı makâlede ele alınmıştır. (Söz konusu makâle de tarafımızdan "Hanbelîler ve İlk Dönem Sûfiler" başlığı altında Türkçe'ye çevrilmiştir). Hanbelî ekol-mistisizm/tasavvuf ilişkisi, akademik düzeyde (master-doktora) araştırılmak için, tasavvuf sahasında çalışan genç ve gayretli araştırmacıları beklemektedir. Bu alan son derece bâkîr bir alan olup, sadece Hanbelî bir bilginin, meselâ İbn Akîl'in tasavvufa ilişkileri dahi doktora tezi olacak derecede araştırmaya ihtiyaç hissettirmektedir. Meselâ onun hem bir Hanbelî olması, ama aynı zamanda Hanbelîlerin hiçbir zaman yıldızının barışmadığı Eş'arîlerin en büyük doktrinerlerinden biri olan el-Gazzâlî'nin derslerine devam etmesi, sûfilerin ve elbette Hanbelîlerin hiç bir zaman aralarımın iyi olmadığı hatta düşmanı oldukları Kelâm'la uğraşması, buna ilâveten mu'tezilî üstadlardan eğitim alması, bütün bunların yanı sıra tasavvuf tarihinin en meşhur simâlarından Hallâc'a duyduğu hayranlık, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö. 513/1119) tasavvufa olan ilişkilerini incelemek için yeterinden fazla motive edici unsurlar gibi durmaktadır.

settirecek kadar şümillü ve girift bir meseledir. Bizim bu araştırmada ortaya koyacağımız yaklaşımlar, şüphesiz bu konuda söylenebilecek olan yegâne ve nihâî ifâdeler olamaz. Ancak yine de bizim bu araştırmamızın konuyla ilgilenenler için faydalı olacağı umularak; değerli okurların ve sahanın uzman araştırmacılarının tetkik, tahlîl ve tenkidlerine arzolanmasında fayda mülâhaza edilmiştir. Gelecek olan olumlu ve yapıcı tenkidlerle araştırmamızın daha da olgunlaşacağı umulmaktadır.

1. HANBELÎ USÛL LİTERATÜRÜNÜN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Hanbelî mezhebi deyince şüphesiz ilk akla gelen şahsiyet, bu mezhebin kurucu ismi Ahmed b. Hanbel'dir. Bu nedenle Hanbelî usûl literatürünün doğuşu, tedvîni ve gelişimi gibi konulara geçmeden önce, mezhebin kurucu ismi kabul edilen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) hakkında bazı değerlendirmeler yapmak, esas mevzûda ortaya konacak olan yaklaşımların teorik temellerinin güçlendirilmesi açısından faydalı olabilir. Bu nedenle öncelikle Ahmed b. Hanbel ve onun fikrî mücâdelesî, Hanbelîliğin İslâm düşüncesindeki yeri ve *ehl-i rey* ile *ehl-i eser* ekolleri hakkında bazı mülâhazalarla konuya girmek istiyoruz.

1. 1 Ahmed b. Hanbel ve Mücâdelesî

Hanbelî mezhebinin kurucusu kabul edilen Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî ez-Zuhâlî el-Vâilî el-Basrî el-Mervezî el-Bağdâdî (164-241/780-855),³ fikirleriyle ve bu fikirlerin savunulması uğrunda hiç bir baskıya boyun eğmeyen tavizsiz ve kararlı tutumu ile, İslâm düşünce târihinde iz bırakmış en önemli şahsiyetlerden biridir. Ahmed b. Hanbel'in genel olarak düşünce târihinde, özeldense İslâm ilimler geleneğinde; örneğin hadis'te, fıkıh'ta, akâid'de ve mezhepler târihinde elde ettiği bu yeri, İslâm düşünce târihinde fikir hürriyetine yapılmış bir baskı olarak görünen ve dînî sâiklerinin yanı sıra, belki de siyasî yönü daha ağır basan *mihne* sürecinde elde ettiği bilindiği için, bu süreçten sonra onun adı *mihne* ile birlikte anılır olmuştur. Ahmed b. Hanbel, Abbâsî iktidarının en güçlü olduğu bir dönemde yaşamış ve el-Mehdî, el-Hâdî, er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık ve el-Mutevekkil olmak üzere sekiz Abbâsî halîfesinin iktidarına şahid olmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in *mihne* sürecindeki duruşunu, inanç ve kültürel alandaki bozulmaya karşı bir direniş olarak yorumlayanlar vardır. Bu bakış

³ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., VII, 354; İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Huseyn, *Tabakâtu'l-hanâbile*, yay., Ebû Hâzım Usâme b. Hasen ve Ebu'z-Zehrâ Hâzım Ali Behcet, I. bs., Beyrut 1417/1997, I, 4-5.

açısına göre ‘Abbâsî hilâfeti, Fars ve Türklerden oluşan yabancı unsurlara dayanmakta idi. Bu durum Yunan, Fars ve Hind vb. diğer kültürlerin kendilerini açığa vurmalarında rol oynamıştır. Hârûn er-Reşîd Beytu’l-hikme’yi⁴ kurmuş, buraya eski milletlerin eserlerini getirtmiş, tercüme faaliyetleri başlamış ve insanlar bu muhtelif kültürleri öğrenmeye yönelmişlerdir. Bu durum ise farklı itikâdî mezheplerin (nihâl), farklı görüşlerin (ârâ’) ve bozuk inançların (arzuların/ehvâ) çoğalmasında rol oynayan nedenlerden birisi olmuştur.⁵

Ahmed b. Hanbel, mihne sürecinde mu’tezilî düşünceyi benimseyip savunan entelektüel aydın tipini temsil eden ulemâya karşı; geleneği savunan, halka ve onun inancına daha yakın duran halk tipi âlim portresini temsil eder. Dolayısıyla bu dönemdeki tartışmaların odak noktasını temsil eden “Kur’an’ın mahluk olup olmadığı” şeklindeki tartışmalar, olayın görünen tarafıyla ilgili olup, asıl sürtüşme nedeni dînin algılanış ve yorumlanışında metodolojik fikir ayrılıklarının ortaya çıkmış olmasıdır.

Çoğunlukla mu’tezilî düşünceyi benimsemiş olan ‘entelektüel aydınlar’ diyebileceğimiz ulemâ, geleneğe de mutlaka sahip çıkmakla birlikte; İslâm’ın ilme ve hikmete verdiği değerden mülhem olarak, diğer kültürlerin mahsûlü olan ilmî birikimden de yararlanmak gerektiğini düşünüyordu. Aralarında ismi ebedileşen Ahmed b. Hanbel gibi muhafazakar ulemâ ise, daha çok nasslara bağlı kalmayı ve ‘dîn’ denen olguyu anlama ve yorumlamada akla mümkün olduğunca sınırlı bir yetki vermeyi gerekli görüyordu. Bu iki akım/grup arasındaki kavganın nedenlerini, aralarındaki metodoloji farkında aramak gerekmektedir. Bu nedenle, bu dönemdeki tartışmaları salt itikâdî tartışmalar olarak görmek ve yorumlamak, olayın bazı vechelerinin tam olarak anlaşılıp aydınlatılmasında yetersiz kalabilir.

Hayatını hadis toplamaya vakfetmiş bir muhaddis olan Ahmed b. Hanbel, şöretini târihte “*halku’l-Kur’an fitnesi*” olarak bilinen *mihne* sürecindeki kararlı tutumu neticesinde elde etmiştir. İbn Hanbel, Me’mûn’un kardeşi halife Mu’tasım (218-228/833-842) döneminde işkence görürken, halife onun kararlı tutumunu görünce, Kur’an’ın mahlûk olduğu yönünde açıkça olmasa da uygun bir ifâde kullandığı takdirde serbest bırakılacağını söyleyince, dönemin baş kadısı Ahmed b. Ebî Duâd’ın, Kur’an’ı mahlûk kabul etmeyerek dinden çıkan(!) bir kimseyi serbest bırakmanın doğru olmayacağını halifeye hatırlatarak, halkın bunu “Mu’tasım, kardeşi Me’mûn’un yolundan ayrıldı, üstelik İbn Hanbel her iki halife’yi de mağlûp etti” şeklinde değerlendireceğini ifâde ederek İbn Hanbel’in serbest bırakılmasına karşı çıkması,⁶

⁴ Ortaçağ İslâm ilim ve kültür târihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mahmut Kaya, “Beytü’l-hikme” md., *DİA*, VI, 88-90.

⁵ Âl İbrâhîm, İbrâhîm Abdullah, “A’lâmu’l-Hanâbile fi Usûli’l-Fıkıh”, *Mecelletü Câmîati’l-İmâm Muhammed b. Süüid el-İslâmiyye*, sy: 16, yıl: 1417/1996, s. 5. Âl İbrâhîm’in bu makâlesi, tarafımızdan Türkçe’ye tercüme edilmiştir.

⁶ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, II, 76.

dönemin fikrî ve siyâsî târihinin aydınlatılması yönünde önemli ip uçları vermektedir.

Ancak, işin dînî vechesi olarak görünen bu tarafıyla ilgili olarak başkadı tarafından ileri sürülen iddiâ, ispatlanmak için ciddî argümanlardan yoksundur. Zîrâ, dinden çıkan bir kimsenin –Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı hakkında fikir beyan etmek veya etmemenin kişinin dinden çıkmasında oynayabileceği rolü de tartışmak gerekir- tekrar dine dönmesi için, hapis cezasına çarptırılması ve hapiste iken irâde beyânına zorlanarak işkence edilmesi, her iki tarafın da mensup olduklarını düşündükleri İslâm'ın bu konuda öngördüğü bir ceza yöntemi değildir.

Mihne süreci sona erdikten sonra, İbn Hanbel'in halîfe'nin ihsanlarını kabul etmemesi, âilesinden de bu ihsanları kabul etmemelerini istediği halde, onların bu ihsanları kabul etmelerine kırılması ve ayrıca oğlunun, düşüncelerinden dolayı fikir hürriyetine engel olan iktidarın kadılık teklifini kabul etmesine gücenmesi,⁷ onun sahip olduğu fikri savunmada gösterdiği kararlılığın ne boyutlarda olduğunu göstermesi açısından gerçekten son derece dikkat çekicidir.⁸

Hadis ilmindeki üstün konumu herkes tarafından kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in fakih olup olmadığı, en azından kendisini takip eden birkaç asır boyunca tartışma konusu olmuştur.⁹ Ahmed b. Hanbel fıkıhın furûundan ziyade, hadis ile meşgul olduğundan, bazı âlimler -meselâ et-Taberî (ö. 310/922)-, kendisini tam bir fıkıh otoritesi olarak kabul etmemiştir.¹⁰ Ahmed b. Hanbel'i fakihler arasında saymayan fıkıh târihçileri ve mukâyeseli fıkıh (hilâf) âlimleri arasında, et-Taberî'den başka İbn Kuteybe (ö. 276/889), et-Tahâvî (ö. 321/933), ed-Debûsî (ö. 430/1039), İbn Abdilberr (ö. 463/1071) ve el-Gazâlî (ö. 505/1111) gibi isimlerin de bulunduğu zikredilmektedir.¹¹ Mese-lâ bunlardan Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsu'n-nazar* adlı hilâfa/ Mukâyeseli İslâm Hukuku'na dair eserinde Ahmed b. Hanbel'in görüşüne sadece bir kere

⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 76.

⁸ et-Turkî de, Ahmed b. Hanbel'in *mihne* hâdisesinde yaşadıklarını ve onun sergilediği tavrı, İslâm medeniyetinin fikir hürriyeti târihi açısından değerlendirdir ve şöyle der: "İmam Ahmed, çağının en önde gelen sîmalarından biri olmayı başarmıştır. O, şöhretini halkı'l-Kur'an hâdisesi esnasında mâruz kaldığı mihne'deki konumundan dolayı elde etmiştir. Onun mâruz kaldığı bu mihne, İslâm medeniyeti fikir hürriyeti târihinde cereyân etmiş olan *mihmelerin* en meşhuru olarak kabul edilir. Mihne günleri, birçoklarının pes ettiği bir sırada, ilke uğruna gösterilen direncin bir sembolü olarak İslâm ümmetinin kalbinde yaşamıştır." et-Turkî, Abdullah b. Abdilmuhsin, "el-Mezhebu'l-Hanbelî menhecuhu'l-fikhî ve eşhuru ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXII/2, İslâmâbâd 1988, s. 6. (et-Turkî'nin bu makâlesi tarafımızdan Türkçe'ye tercüme edilmiş olup, henüz yayınlanmamıştır).

⁹ Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel" md., *DİA*, II/80.

¹⁰ Ignaz Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", *IA*, M.E.B.Y., İstanbul, 1950, I, 171.

¹¹ Karaman, *a.g.md.*, ay.

yer vermiştir.¹² Bizzat Ahmed b. Hanbel'in bir fakih olarak değil muhaddis olarak bilinmesi için gayret sarfetmesi ve kendisinininki de dahil olmak üzere rey ve fıkıhın yazılmaması konusunda gösterdiği aşırı titizlik, Hanbelîlerin sert tepkilerine rağmen, bu âlimleri böyle düşünmeye ve davranmaya sevkeden sebepler olarak gösterilmektedir. Bu sebeplerin yanı sıra, onun fıkıh sahasında bizzat kaleme aldığı veya talebelerine yazdırdığı önemli bir eserinin olmayışı da, ilk fıkıh târihi ve hilaf yazarlarının haklı olarak ona fakihler arasında yer vermemelerinde etkili olmuş olmalıdır.¹³

et-Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ*'sına "niçin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini almadığı" sorulunca, onun fakih değil muhaddis olduğunu söylemiş ve bu sebeple Hanbelîlerin nefretini kazanmış, hatta bu sebeple öldüğü zaman, Bağdat'taki Hanbelîlerin taşkınlık yapmalarından endişe edildiği için gecele-yin evine gömülmek zorunda kalınmıştır.¹⁴

1. 2. Hanbelîliğin İslâm Düşüncesindeki Yeri

Bazı yazarlar, Hanbelî düşüncüyü tanımlamak için "*fideism*" terimini kullanmayı uygun görürler¹⁵ ki, Türkçe'de "*imancılık*" terimiyle karşılanan bu anlayışın, normal bir epistemolojik (**imancı**)?? tavır olmadığı, katı, sert ve aşırı bir (imancı) tavır olduğu ifâde edilmektedir.¹⁶

Dînî inançların tasdik edilmesinde (veya edilmemesinde) aklın herhan-gi bir rolünün olup olmadığı ve eğer varsa bunun ne türden bir rol olduğu şeklindeki bir dînî epistemoloji sorusuna verilen cevap açısından, günümüz din felsefesinde birbirinden farklı üç anlayış olduğunu ifâde eden C. S. Yaran, Michael Peterson ve arkadaşları ve başka bazı Batılı din felsefecilerine göre bunların; 1) katı akılcılık, 2) imancılık (fideizm), ve 3) eleştirel akılcılık olduğunu söyler. Ancak o, iman-akıl ilişkisini üç değil, dört farklı yaklaşım içinde incelemenin daha doğru olduğunu savunur. Bu düşüncesinin gerekçelerini açıkladıktan sonra Yaran, akıl-iman ilişkisini şu dört kategoride ele almayı önerir: 1) Katı akılcılık, 2) Katı imancılık, 3) Eleştirel akılcılık, 4) Tahkîkî (eleştirel, ılımlı) imancılık.¹⁷

¹² Ebû Zeyd ed-Debûsî, Abdullah (Ubeydullah) b. Ömer b. İsâ, *Te'sisu'n-nazar (Mukâyeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi)*, adı altında giriş ve notlar ilâvesiyle Türkçe'ye çeviren: Ferhat Koca), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, Giriş, s. 67. (Ahmed b. Hanbel'in görüşü tercüme eserin 124. sayfasında yer almaktadır.)

¹³ Karaman, *a.g.md.*, ay.

¹⁴ Zikreden: Koca, *Selefi Söylem*, s. 50, 70. dipnot. Bilgi için verilen kaynak: et-Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ*, (nşr., F. Kern), Beyrût, ts. (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), s. 8-9 (nâşirin mukaddimesi).

¹⁵ Örneğin bkz., Aziz al-Azmeh, "Orthodoxy and Hanbalite Fideism", *Arabica*, tome: XXXV, 1988/3, Leiden, s. 253-266. (Makâle tarafımızdan Türkçe'ye tercüme edilmektedir.)

¹⁶ Bkz., Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde*, Araştırma Yay., Ankara, 2002, s. 62.

¹⁷ Yaran, *Bilgelik Peşinde*, s. 62-63.

Bizim akıl-iman ilişkisi ile ilgili olarak bu tasnifi dile getirişimizin nedeni, İslâm düşünce geleneğindeki bazı mezhep ve düşünce akımlarının bu şablon dahilinde değerlendirilmesinin mümkün olabileceğini düşünmüş olmamızdır. Buna göre şöyle bir tasnif yapılabilir:

- 1) Katı akılcılık=Mu'tezile
- 2) Eleştirel akılcılık=Hanefî/Mâturîdî ekol??
- 3) Katı İmancılık (Fideizm)=Hanbelîlik
- 4) Tahkîkî (eleştirel, ılımlı) imancılık= Hanefî/Mâturîdî ekol??

Katı imancılık ile ilgili olarak yapılan 'bir dîne veya dînî inanç esasları-na, hiç bir akli delillendirmeye ve hatta değerlendirmeye başvurmadan iman etmiş olmak ve bu imanı bu şekilde sürdürmek gerektiğini savunan görüş olarak anlaşılabilir' şeklinde tanımlamayı ve diğer taraftan Hanbelîliğin akılcılığa karşı bir hareket olduğunu¹⁹ göz önüne aldığımızda, Hanbelî düşüncedeki akıl-iman ilişkisinin 'fideizm/katı imancılık' olarak tanımlanmasının uygun ve yerinde bir tanımlama olduğu söylenebilir. Nitekim Hanbelî düşüncenin en belirgin karakteristiklerinden olan, inancın rasyonel bir biçimde tanımlanmasını ve savunulmasını kendisine uğraş alanı olarak seçen Kelâm ilmine karşı gösterdikleri reaksiyon, hatta düşmanlık²⁰, bu düşünce tarzının yukarıdaki şekilde tanımlanmasının doğru bir tanımlama olduğu-gu gösteren güçlü bir argüman olarak görünmektedir.

Ignaz Goldziher (ö. 1921), İslâm târihinde kelâm ve kelâm ile ilgili olan akîdenin resmî olarak geçirdiği değişim dönemlerini iki târihî moment'e bağlar. Ona göre bu iki târihî moment, "Mütevekkil'in iktidara gelmesiyle başlayan rasyonalist akîdeye karşı muhafazakar Hanbelî reaksiyonu" ve "Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün sağladığı imkanlarla, Eş'arîliğin getirdiği sathileşmeyle birlikte de olsa, kelâmî akîdenin açıkça ortaya çıkması"dır.²¹

Goldziher, kendi deyişiyle, rasyonalistlerin Bağdat'da hâkim bağnazla-rın tâkibine uğramamak için oldukça dikkatli davranmaları gerektiğini ifade ettikten sonra, bu dönemde felsefe ile uğraşanların vahiy kaynaklı bilgileri saçma buldukları halde, 'kılıç korkusundan' dolayı bu fikirlerini açıkça söyleyemediklerini dile getirir. O, bu dönemde felâsife olarak bilinen zümrenin –

¹⁸ Yaran, Bilgelik Peşinde, s. 64

¹⁹ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Çev., Ethem Ruhi Fiğlalı), Umran Yay., I. bsk., Ankara 1981, s. 334.

²⁰ Ignaz Goldziher, "Zur Geschichte der hanbalitischen Bewegungen", *Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig 1908, s. 2. [Goldziher'in bu makalesinin İSAM'daki 'Hanbelîlik' poşeti içerisinde yer alan ve "Hanbelî Hareketlerin Tarihi Hakkında" başlığını taşıyan özet Türkçe çevirisinin, Dr. Tahsin Görgün tarafından yapıldığını Ferhat Koca'nın eserinden öğreniyoruz. Bkz., Koca, *Selefi Söylem*, Önsöz, s. 9. (Bu çalışmada adı geçen makâlenin Türkçe çevirisinden yararlanıldığı için, atıflar makâlenin çevirisine yapılmış olup, sayfa numaraları çerinin sayfa numaraları olmaktadır)].

²¹ Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin...", s. 1.

ancak o, bu kişilerin felsefeye yeni başlayanlar veya bu alanda biraz mesâfe katedenler olduğunu, yoksa hakikî filozoflar olmadığını söyler- şeriatî ve onun ifâde ettiği hükümleri hafife aldıkları gibi, bunlara tâbî olanları da küçük gördüklerini söyler. Goldziher, vahiy kaynaklı bilgilere aldınış etmeyen bu zümre içerisinde kelâmcıların da olduğunu iddiâ eder. Örneğin o, kelâmcıların, meleklerin ve şeytanın insanın kulağına bazı şeyleri fısıldadığını kabul etmemekle birlikte, 'kılıç korkusundan' bunu açıkça söyleyemedikleri kanısındadır. Ancak o, bu iddiâsını ispatlamak için herhangi bir kaynak zikretme ihtiyacı hissetmez.²²

Goldziher, Hanbelîleri 'kendilerine kelâmcılarla uğraşmayı en önemli vazife olarak addetmiş olan bir zümre' olarak tanımladıktan sonra, 'yeni kelâmın düşmanlarının' meseleye, idârecilerin yaklaşımından daha sert bir tavırla yaklaştıklarını söyler ve Abdurrahman b. el-Mehdî'nin (ö. 198/814) "eğer idareci olsaydım, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddiâ edenleri, kafalarını kestikten sonra, Dicle'ye atardım"²³ şeklindeki ifâdesini, bu düşüncesini desteklemek için argüman olarak kullanır.²⁴

Goldziher, hicrî VIII. asırda yaşamış olan Halepli Şâfiî âlim Şihâbuddîn el-Kilâbî'nin (ö. 733/1333) Hanbelîleri "samîmî bir şekilde mezhebine bağlı olanlarla, selevin akîdesine bağlılık iddiâsıyla maddî çıkar peşinde olanlar"²⁵ şeklinde iki kısma ayırdığını tespit ettikten sonra, bu taksimin daha önceki zamanlar için de geçerli olduğunu söyler.²⁶ Goldziher, akîde söz konusu olduğunda Müslümanları 'rasyonalistler' ve 'dogmatikler' şeklinde iki kısımda mütâlaa eder. Bu taksimde rasyonalistlerin, genelde ehl-i rey'i, özelde ise mu'tezileyi; dogmatiklerin ise genelde ehl-i eseri, özelde ise Hanbelîleri karşıladığı gayet açıktır.

İslâm'da akîdeyle ilgili tartışmalar sahâbe nesline kadar geri götürülebilirse de, bu tartışmaların felsefe temel alınarak epistemolojik boyutta yürütülmesi, Hârûn er-Reşid döneminde beytu'l-hikme'nin kurulmasıyla kadîm Yunan kültür mîrasının İslâm dünyasına girmesinden sonra tamamen farklı bir şekil ve düzlemde devam etmiş olduğu düşünülürse, tekrar bu meselenin irdelenmesi bu dönem hakkında söz söyleyebilmek için yeni projeksiyonlar sağlayabilir.

Batılı araştırmacılar İslâm düşünce târihi üzerine yazdıkları eserlerde, an'anevî rivâyet geleneğine bağlı kalmakta oldukça ısrarcı davranan ve bu nedenle olsa gerek dogmatik olarak tanımladıkları Hanbelîlere karşı; ortaya

²² Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin...", s. 1.

²³ ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiratu'l-huffâz*, thk., Hamdi Abdulmecid İsmâil es-Silefi, Dâru's-Sumeyî, I. bsk., Riyad 1415, I, 302.

²⁴ Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin...", s. 2.

²⁵ el-Kilâbî'nin bu görüşü için bkz., es-Subkî, Tâcuddîn, *Tabakâtu's-şâfiyyi'l-kubrâ*, V, 182.

²⁶ Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin...", s. 2.

çıkışı ve gelişmesinde tercüme faaliyetleri neticesinde İslâm dünyasına giren felsefî düşüncenin etkisinin inkar edilemeyeceği mu'tezilenin tarafını tuttuklarını açıkça hissettirirler.

İslâm araştırmaları sahasındaki diğer bir çok konuda olduğu gibi, bu konuda da Goldziher'in kendisinden sonraki şarkiyatçılar üzerinde açık bir tesir bıraktığı kolaylıkla görülebilmektedir.

George Makdisî'nin naklettiğine göre, hocası H. Laoust, Hanbelî hareketini Ahmed b. Hanbel'in eserlerinden yola çıkılarak vücuda getirilmiş metodolojik, dogmatik²⁷ ve hukûkî bir sistem olarak tanımlamış ve bu hareketin kurucusunun kişiliği ve temel karakteristikleri sayesinde İslâm kültürünün en spesifik kurumsal öğelerinden biri olduğu kanısına varmıştır.²⁸ Ancak Makdisî bu fikirlere katılmakla birlikte, sanki H. Laoust'un bu tavrını, daha önce bir çokları tarafından bilinen bir meseleyi yeni öğrenen bir kişinin, bunu öğrendikten sonra meselenin öneminden dolayı gösterdiği hayret ve şaşkınlığa benzetir. Zîrâ Makdisî'ye göre, ilk dönem âlimler H. Laoust'un bakış açısından uzak idi.²⁹

H. Laoust'a göre Sünnî akîdesi, İbn Hanbel ile birlikte katı ve sağlam bir şekilde tarif ediliyordu. Târihî seyri henüz yeteri kadar bilinmeyen ve Emevî devrinden itibaren sarâhatle düzenlenmeye başlayan bu doktrin, İslâm'ın dînî ve siyâsî târihinde merkezî bir yer işgal edecektir.³⁰

Hanbelîlik, Ahmed b. Hanbel'in öğretilerinden doğmuş bir kelâm, hukuk ve ahlâk ekolü olarak tanımlanır. Hanbelîlik kelâm'a ve tasavvufa düşman olmasına rağmen, tamamen bu akımlardan uzak kalamamış ve her iki sahada da bir çok Hanbelî bilgiyi yetiştirmiştir.³¹

1. 3. Ehl-i Rey ve Ehl-i Eser Ekolleri Hakkında Bazı Mülâhazalar

Genel anlamıyla İslâm ilimler geleneğinde, özelde ise İslâm hukukunda rey'in kullanımı ve ona atfedilen değer ile, nassların zâhirine bağlı kalmak şeklinde kabaca izah edilebilecek olan esere/rivâyete bağlılık metodu üzerinde yeniden düşünülmesinin, ilk dönem düşünce hareketlerinin aydınlatılma-

²⁷ Bu tâbirin, Hanbelî mezhebi için, H. Laoust'tan önce I. Goldziher tarafından kullanıldığını görüyoruz. Bkz., Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin...", çeşitli yerler.

²⁸ George Makdisî, "Hanbalite Islam" (Studies on Islam, Translated and Edited by Merlin L. Swartz, New York, 1981 içerisinde, ss. 216-275). (George Makdisî'nin bu hacimli makâlesinin tercümesi tarafımızdan yapılmaktadır).

²⁹ Makdisî, "Hanbalite Islam", s. 216.

³⁰ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler* (Çev., E. Ruhi Fırlıklı-Sabri Hizmetli), Pınar Yay., I. bsk., İstanbul, 1999, s. 131-132.

³¹ Henry Laoust, "Hanâbila" md., *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Leiden, 1971, III, 158.

sında ve tâbîî olarak da çağımızdaki fikrî yönelişlerin analizinde faydalı olacağı kuşkusuzdur.³²

Bu yapıldığı takdirde, 'rey ekolü' olarak bilinen ve bu tavrından dolayı gerek çağdaşları ve gerekse daha sonra gelen ve cerh-ta'dîl konusundaki rivâyetleri derleyen müellifler tarafından, Ebû Hanîfe gibi bir hukuk dehası bir tarafa, ortalama bir Müslüman'a bile atfedilmesinde en azından tereddüt gösterilmesi gereken ve iftirâyâ varan yakıştırmaların hiç bir kıymet-i ilmiyesinin olmadığı bir kez daha görülecektir.

Kanâatimize göre, öteden beri 'dört sünî fıkıh mezhebi' olarak tanımlanmaları alışkanlık haline getirilmiş olan Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebi; İslâm hukuk binâsının üzerinde yükseldiği dört köşe taşı ve temelidir. Bu ifâdelerle, bize göre şu önemli noktayı vurgulamak istiyoruz: İslâm'daki 'fıkıh mezhepleri' olgusu; doğuşu, nassların yorumlanması, toplum içerisinde icrâ ettiği fonksiyonlar ve daha başka bir çok noktadan, Hıristiyanlıktaki mezhep yapılanmalarından çok farklıdır. Zîrâ Hıristiyanlıkta her mezhep, adeta yeni ve farklı bir din gibi telakkî edilmekte ve bunun neticesinde de kiliseler arasında bilinen kavgalar târih boyunca yaşandığı gibi, günümüzde de yaşanmaya devam etmektedir. Bunu söylerken, İslâm medeniyet târihinde 'asla mezhep kavgası olmamıştır' gibi bir iddia ileri sürmek istemiyoruz. Bizim burada vurgulamak istediğimiz husus şudur: İslâm'daki mezhepler arasındaki farklar, nihâî tahlilde *metodoloji* farkına indirgenecek kadar basittir.

Bu düşüncelerimizi, ehl-i eser olan ve dolayısıyla çok genel anlamda, din denen olguyu anlama ve yorumlamada akla yer vermediği düşünülen Hanbelî mezhebine bağlı usûlcülerin, mezhep metodolojisinde³⁵ üzerinde icmâ edilen delillerden olan icmâ ve istishâb deliline yaklaşımlarında sergiledikleri anlayıştan birer misal vererek daha da açıklığa kavuşturmaya çalışalım:

Hanbelî hukuk metodolojisinde kitap, sünnet ve icmâ'dan sonra dördüncü sırada yer alan *istishâb* delilini, ekolün ilk sistematik usûlcüsü kabul edilen Ebû Ya'lâ'nın (ö. 458/1066) istishâb'ın tanımını zikretmeden *berâet-i zimmet* ve *icmâ'nun hükmü* olmak üzere ikiye ayırdığını ifâde eden Koca, el-

³² Ehl-i rey ve ashâbu'l-hadis ekollerinin tanımı, târihçesi, hadis ve rey ekollerinin tâyinindeki müşkilât vb. meseleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İsmâil Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, D.İ.B.Y., Ankara, 1994, ss. 27-43. [Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) ashâb-ı hadis'i "hadisleri destekleyenler, insanları ona bağlanmaya teşvik edenler ve bunun dışındakilere yapışmaktan sakındıranlar" diye tarif ettikten sonra "dünya üzerinde eş-Şâfiî ashâbından başka bu vasıfla mevsûf hiç bir tâife yoktur" (er-Râzî'nin *Menâkıbu's-Şâfiî* s. 245'den nakleden: Ünal, a.g.e., s. 29) şeklindeki ifâdeleri, İbn Hanbel ve taraftarlarının bu uğurda verdikleri mücadeleler göz önüne alındığında, mezhepçilik kaygusuyla söylenmiş ifâdeler gibi durmaktadır. Zîrâ, er-Râzî'nin tanıttığı ashâbu'l-hadis, İslâm düşünce târihinde eş-Şâfiî'den çok Ahmed b. Hanbel adı zikredildiğinde akla gelen bir akımın mensuplarıdır].

³³ Hanbelî mezhebinin hukuk metodolojisi hakkında geniş bilgi için bkz., Koca, *Selefi Söylem*, ss. 121-197.

Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) de hocasının bu görüşlerini aynen benimsediğini, ancak onun *berâet-i zimmet* terimi yerine, *istishâbu hâli'l-akl* (akıl istishâbı) terimini kullandığını söyler.³⁴ Koca, istishâb'la ilgili tartışmalarda, İbn Kudâme'nin ise görüşünü anlatırken onun, şer'î hükümlerin akılla bilinmeyeceğini ve peygamber gönderilmeden önce her türlü vâcipten insanın zimmetinin berî olduğuna (berâet-i zimmet) aklın delâlet edeceğini söylediğini nakleder.³⁵ İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) anlayışına göre; akıl, din vazedeemez, ancak vaz edilmiş dinin yorumunda devreye girer. Zîrâ ona göre, yukarıda geçtiği gibi, şer'î hükümler akılla bilinemezken, berâet-i zimmet istishâb'ında akıl devreye girmektedir.

Hanbelî usûlcülerden olan Safiyuddîn Abdulmu'min b. Abdilhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338)³⁶, *Kavâidu'l-Usûl ve Maâkidu'l-Fusûl* adlı eserinde, İslâm hukuk metodolojisinde kullanılan delillerin dört olduğunu söyler. Bu deliller, Kitap, sünnet, icmâ ve istishâbu'l-hal'dir. Abdilhak el-Bağdâdî'ye göre bu delillerden ilk üçü; yani Kitap, sünnet ve icmâ, sem'î delillerdir; kıyas ve istidlâl de bu sem'î delillerden doğmuştur. el-Bağdâdî'nin kabulüne göre dördüncü delil olan istishâbu'l-hâl ise, *aklî* bir delildir ve berâet-i zimmet bu delile dayanılarak kullanılan bir metottur.³⁷

Aslında görüldüğü gibi, -belki kendileri pek kabul etmeye yanaşmasalar da³⁸- Hanbelîler de pekâlâ akılı kullanmaktadırlar. Zîrâ Hanbelî usûlcüler tarafından *istishâb* konusunda yürütülen tartışmalar, büyük oranda mantıkî kıyaslar, bir takım analogiler ve de en önemlisi *rey*'in ortaya konulması ile yürütülmüştür. O halde Hanbelîler de *rey*'i kullanmışlardır. Ancak metodoloji söz konusu olduğunda sorun, *rey*'in kullanılıp kullanılmamasında değil; nerede, ne zaman ve ne dereceye kadar kullanılacağına yatıyor gibi görünmektedir. el-Kelvezânî, icmâ konusunda akla önem vermiş, İbn Kudame akılı

³⁴ Koca, *Selefi Söylem*, s. 146.

³⁵ Koca, *Selefi Söylem*, s. 146.

³⁶ el-Bağdâdî'nin hayatı, eserleri hakkında kısa bilgi ve *Kavâidu'l-usûl* adlı eserinin tanıtımı için bkz., Âl İbrâhîm, "A'lâmü'l-Hanâbile", s. 36-37; a. mlf., "Tedvînu usûli'l-fikh inde'l-hanâbile", *Mecelletu Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye*, sy: 20, yıl: 1418/1998, s. 139-141. Âl İbrâhîm'in bu makâlesi, tarafımızdan Türkçe'ye tercüme edilmektedir.

³⁷ Abdilhak el-Bağdâdî, Safiyuddîn Abdulmu'min b. Kemâluddîn, *Kavâidu'l-usûl ve maâkidu'l-fusûl*, nşr., Ahmed Muhammed Şâkir, Âlemü'l-Kutub, I. bsk., Beyrût, 1406/1986.

³⁸ Ancak Hanbelî mezhebine mensup çağdaş akademisyenlerden Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Hanbelî mezhebini *rey*'e yer vermeyen bir mezhep olduğu görüşünü kabul etmez. Akıl devreye sokulmadan, *rey*'in metodolojide kullanılmasından bahsedilemeyeceği gerçeği göz önüne alındığında, Hanbelî mezhebine mensup çağdaş müelliflerin de bu konudaki fikirlerinin, klasik dönemlerden farklılık arzettiği düşünülebilir. et-Türkî, Hanbelî mezhebinde *rey*'in kullanılması ile ilgili olarak şunları söyler: "...Ve yine ilimle uğraşan bazı insanlar arasında, *İmam Ahmed'in mezhebinin nerede ise rey'e hiç yer vermeyen nassçı mezheplerden olduğu yaygın durumdur* (vurgu bize ait). Ancak bu kısa araştırmada göreceğimiz gibi, İmam Ahmed'in mezhebi, farklı derecelerde de olsa *rey*'i benimsemiştir. Hanbelî mezhebi de diğer mezhepler gibi nassın bulunmadığı yerde *furû'* ile ilgili hüküm verirken makâsîd ve tümel önermelere dayanmıştır. Eğer Hanbelî mezhebi ile diğer mezhepler arasında bir fark varsa, o da şudur: İmam Ahmed ve onun peşinden gidenler bütün gayretlerini nasslara ulaşmak için sarfetmişler ve nassların büyük bir kısmına ulaşmakta da başarılı olmuşlardır." Bkz., et-Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî...", s. 7.

kullanmıştır.³⁹ Genel olarak istishâb'ın delil olduğu yönündeki görüşlerini ispat ederken akli kullanmışlardır.

2. HANBELÎ USÛL LİTERATÜRÜNÜN TEDVİNİ

2. 1. Hanbelî Usûlünün Tedvîniyle İlgili İlk Çalışmalar

Goldziher'in de tesbit ve ifâde ettiği gibi Ahmed b. Hanbel, kendine mahsus bir fıkıh sistemi tesis ve tedvîn etmiş değildir. Ancak onun öğrencilerinin sorularına verdiği cevaplar, bu husustaki görüşlerini ortaya koymasına imkan sağlamıştır.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* dışında kendisine nisbet edilen eserlerin hiç birisini bizzat kendisi kaleme almamıştır. O, kendi görüş, fetvâ ve sözlerinin yazıya geçirilerek derlenmesini ve bu yolla bir takım eserler vücuda getirilmesini hoş karşılamıyor, bu konuda öğrencilerine izin vermiyordu. Haliyle Ahmed b. Hanbel fıkıh usûlü sahasında da bir eser yazmış değildir. Onun eserleri başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından, onun ölümünden sonra kaleme alınmıştır. Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri tarafından çeşitli konularda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar ve fetvâlar, toplanarak *Mesâil* (Meseleler) adıyla bir araya getirilmiş ve bu durum daha sonra akâid ve fıkhıta, adına "Hanbelî Mezhebi" denilecek olan yeni bir mezhep ve hareketin temelini teşkil etmiştir.⁴¹

Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in fıkıh ve fıkıh usûlü ile ilgili görüşleri bu şekilde ondan rivâyet edilen *Mesâil*'lerle derlenmiş oluyordu. Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu Sâlih⁴² (ö. 266/879) ve Abdullah⁴³ (ö.290/903) babalarından rivâyet ettikleri *Mesâil*'ler ile mezhebin ilk mimarları arasında yerlerini almışlardır. Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden olan Merv asıllı Kevsec'in (ö. 251/865), mezhebin teşekkülünde önemli bir rolü vardır ve hocasının cevaplarından bir *Mesâil* mecmuası derlemiştir. Bunlardan başka Ebû Bekir el-Esram (ö. 260/873 veya 261/874), Ahmed b. Hanbel'in amca oğlu Hanbel b. İshak (ö. 273/886), yaklaşık yirmi küsur yıl İbn Hanbel'in sâdik bir öğrencisi olan Abdulmelik el-Meymûnî (ö.274/887), *Sunen* sahibi Ebû Dâvud (ö.275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (ö.277/890), Harb el-Kirmânî (ö.280/893) ve

³⁹ Koca, *Selefi Söylem*, s. 146.

⁴⁰ Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel" md., *IA*, I, 171.

⁴¹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel" md., *DİA*, II, 77; Âl İbrâhîm, "Tedvînu Usûli'l-Fıkh", s. 122; Laoust, Henry, "Ahmad b. Hanbal", *Encyclopedia of Islam* (new edition), Leiden, 1971, I, 274; Koca, *Selefi Söylem*, s. 49.

⁴² Sâlih'in rivâyet ettiği *Mesâil*, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebu'l-Fadl Sâlih* adı altında yayımlanmıştır. Thk., Fazlurrahman Dîn Muhammed, ed-Dâru'l-İlmiyye, I. bsk., Hindistan 1408/1988.

⁴³ Abdullah'ın rivâyet ettiği *Mesâil* de yayımlanmıştır. *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdullah b. Ahmed*, thk., Zuheyr eş-Şâviş, el-Mektebu'l-İslâmî, III. bs., Beyrut 1408/1988.

İbrâhim el-Harbî (ö.285/898) gibi şahsiyetler de birer *Mesâil* mecmuası derlemek suretiyle mezhebin öğretilerinin tedvînine katkıda bulunmuşlardır.⁴⁴

Hanbelî mezhebi içerisindeki konumu; Hanefî mezhebinde Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (ö.189/805); Şâfiî mezhebinde er-Rabî' b. Suleyman'nın (ö.270/884), Mâlikî mezhebinde Sahnûn'un konumu ile kıyaslanabilecek olan Ebû Bekir el-Hallâl (ö.311/923), şüphesiz Hanbelî mezhebinin kuruluş safhasındaki en önemli mimarıdır. Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888), İbn Hanbel'in oğulları Sâlih (ö.266/879) ve Abdullah (ö.290/903), Hanbel b. İshak (ö.273/886), el-Harb b. İsmâil el-Kirmânî (ö.280/893), Abdülmelik b. Abdülhamîd el-Meymûnî (ö274/887), Ebû Bekir Ahmed b. Hanî el-Esram (ö.260/874), İbrâhîm b. İshak el-Harbî (ö.285/898) ve *Sunen* müellifi Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö.275/888) gibi Ahmed b. Hanbel'in önemli talebelerinden, onun öğretilerini derleyen ve tedvîn eden el-Hallâl'dan önce müstakil bir Hanbelî mezhebinin bulunmadığı, topladığı meseleler ve ortaya koyduğu kaideler sebebiyle onun Hanbelî mezhebinin hakiki kurucusu olduğu söylenebilir. el-Hallâl, İbn Hanbel'in çeşitli konulara dair verdiği fetva ve görüşleri klasik fıkıh kitapları sistematığına uygun bir şekilde *Kitâbu'l-Câmi' li Ulûmi'l-İmam Ahmed* adıyla toplamıştır. Yirmi büyük cildi bulan bu eserin, bu gün ancak bazı bölümleri mevcuttur. Ancak el-Hallâl'ın bu eseri, mezhep içerisinde bir çok âlimin yararlandığı temel kaynaklardan biri olmuştur.⁴⁵

2. 2. Sistematik Usûllerin Ortaya Çıkışı ve Özgünlük Sorunu

İslâmî disiplinler içerisinde en önemli ilim dallarından biri olan usûlü'l-fıkıh sahasında Hanefî ve Şâfiî müelliflerin yüzler ve belki de binlerce eser telif ettiği biliniyorken, yakın zamanlara kadar, Hanbelî müelliflerin bu sahaya olan katkılarından gerek Müslüman müelliflerin, gerekse batılı araştırmacıların çoğunluğunun haberdar olmadığı bilinmektedir.⁴⁶ Hatta öyle ki, bu durum, Hanbelî mezhebinin en çok müntesibinin bulunduğu Suûdî Arabistan'da yaşayan araştırmacılar için bile geçerlidir. Zîrâ, Hanbelî usûl literatürünün günümüze ulaşan ilk sistematik eseri kabul edilen Ebû Ya'lâ'nın (ö.458/1066) *el-Udde fi Usûli'l-Fıkıh* adlı eserinin edisyon-kritikli ilmî neşrini görebilmek için 1980 yılını beklemek gerekmiştir.

⁴⁴ *Mesâil*'ler ile ilgili olarak bkz., Henry Laoust, "Ahmad b. Hanbal", , *Encyclopedia of Islam*, I, 274; a.mlf., "Hanâbila", *Encyclopedia of Islam*, III, 158; Koca, *Selefi Söylem*, s. 53-55; George Makdisî, "Hanâbilah", *Encyclopedia of Religion*, VI, 182.

⁴⁵ el-Hallâl ve onun Hanbelî mezhebindeki konumu için bkz., Ahmad, Zîâuddîn, "Abû Bakr al-Khallâl – The Compiler of the Teachings of İmâm Ahmad b. Hanbal", *Islamic Studies*, September, vol: IX, no: 3, İslâmâbâd, 1970, ss. 245-254 (Bu makâlenin Türkçe'si için bkz., "Ebû Bekr el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", çev., Ramazan Özmen, *AÜİFD*, XLVI (2005), sayı: II, s. 305-314); Koca, *Selefi Söylem*, s. 56-57; Henry Laoust, "Ahmad b. Hanbal", *Encyclopedia of Islam*, I, 274; a. mlf., "Hanâbila", md., *Encyclopedia of Islam*, III, 158; George Makdisî, "Hanâbilah", *Encyclopedia of Religion*, VI, 182.

⁴⁶ Âl İbrâhîm, "A'lâmu'l-Hanâbile", s. 3.

Her birisi fıkıh usûlünün önemli konularından olan âm-hâs, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, muhkem-müteşâbih, nesh ve teâruz vb. gibi meseleleri incelerken Hanbelî usûlcüler, Ahmed b. Hanbel'in "*Tâatu'r-Rasûl*"⁴⁷ adlı eserinden bir çok nakillerde bulunmuşlardır. İbn Hanbel bu eserinde, Kur'an'da yer almamış olsa bile sünnette geçen emirlerinin yerine getirilmesi gerektiğini ve sünnet'e uymanın gerekliliğini ele almıştır. Ayrıca o bu eserinde; Kur'an'ın tefsiri, mücmelinin beyânı, âmmının tahsîsî ve mutlakının takyîdi gibi hususlarda, sünnet'in Kitab için gerekliliğini ana mevzu olarak ele almıştır.

İşte İbn Hanbel'in eserlerinde ele aldığı bu gibi konular, ilk önce onun en yakın öğrencileri tarafından derlenerek rivâyet edilmiş ve kayda geçirilmiştir. Daha sonra gelen ve usûl sahasında, usûlle ilgili bazı görüşleri bir araya getiren müelliflerin ise, ele aldıkları usûl konularının ilgili yerlerinde bu malzmeden yararlandıkları görülmektedir. Böylece Hanbelî usûlcülerin görüşlerini açıklarken, İbn Hanbel'in görüşlerini esas aldıkları sonucuna ulaşabiliriz.

Daha önce Ahmed b. Hanbel'in kendi şahsî görüş ve fetvâlarının kayda geçirilerek kitaplaştırılmasına izin vermediğine değinmiştik. (Ömrünün sonlarına doğru bunlara izin verdiği rivayet edilmektedir.) İbn Hanbel'den sonra öğrencileri de onun metoduna uyararak, onun *Mesâil*'lerinin derlenmesi dışında müstakil olarak herhangi bir fıkıh usûlü telif etmemişlerdir. Bu durum hicrî üçüncü asra ve dördüncü asrın ilk yarısına kadar bu şekilde devam etmiş ve İbn Hanbel'in çeşitli fıkıh usûlü kâidelerini de içeren *Mesâil*'lerinin derlenmesi sürmüştür. *Hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren Hanbelî âlimler fıkıh usûlü sahasında hacimleri küçük de olsa çeşitli eserler telif etmeye başlamışlardır.* Hanbelî fıkıh usûlü sahasında sistematik ilk usûl sayılan Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde fî Usûli'l-Fıkh* adlı eserinin telifinden önce kaleme alınan eserlerden biri, Ebû Abdillâh el-Hasen b. Hâmid el-Verrâk'ın (ö.403/1012) *Tehzîbu'l-ecvibe*⁴⁸ adlı eseridir. Onun bu eseri, şartların ve lafızların farklılığına bağlı olarak Ahmed b. Hanbel'in değişik sorulara verdiği cevaplardan hareketle, onun usûlünü ortaya koymaya çalıştığı bir eserdir. Ahmed b. Hanbel'in istidlal metoduna ışık tutmakla beraber, konuyla ilgili temel bir eser sayılamaz. Bununla birlikte eserdeki bölümlerin sıralanışı ve meselelerin ele alınışı itibarıyla, onun usûlünü tanımaya yardımcı olur. Meselâ eserde yer alan bir konu başlığı "Ahmed b. Hanbel'in Kitab, sünnet ve sahâbe kavline bağlı kalarak verdiği cevaplardan hareketle onun usûlünün açıklanması bölümü" şeklindedir. Bu dönemde kaleme alınan diğer bir eser ise, Ebû Ali el-Hasen b. Şihâb el-Ukberî'nin (ö.428/1037) *Risâle fî usûli'l-fıkh*⁴⁹ adlı eseridir.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel'in böyle bir eseri olduğuna dair bkz., Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", *İA*, I, 171; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 76; Âl İbrâhîm, "Tedvînu Usûli'l-Fıkh", s. 122.

⁴⁸ Thk., Subhî es-Sâmerrâî, *Âlemu'l-Kutub*, Beyrut 1408.

⁴⁹ Thk., Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir, *Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, I. bsk., Beyrut 1413/1992.

el-Ukberî'nin bu eseri muhtasar bir eser olup, müellif nadir hususlar dışında, fıkıh usûlü ve değişik konularla ilgili rivâyetleri Ahmed b. Hanbel'e nisbet etmeden ele almıştır. Kitabın yazılış târihi göz önüne alındığında, müellifin yaşadığı dönemde Hanbelî fıkıh usûlünü tanımak bakımından dikkat çekicidir. Müellif eserinin hemen başında hükümlerden bahsetmiş ve hükümleri vâcib, mübah, mahzûr, mendub, sünnet, sahih ve fâsid olmak üzere yedi kısma ayırmıştır. Devamında eserini altı bölüme ayırmış olan müellif, buralarda şer'î delilleri altı kısımda ele almıştır. a) Kur'an, b) Sünnet, c) İcmâ, d) Kıyas, e) İstishâbu'l-hâl, f) Sahabî sözü. şu andaki bilgilerimize göre, Ebû Ya'lâ'ya gelinceye kadar, Hanbelî fıkıh usûlünün gelişim süreci bu şekildedir.⁵⁰

2. 3. Sistematik İlk Usûlcü Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Eseri

İçerisinde bir çok âlimin yetiştiği bir aileden gelmekte olan ve Hanbelî usûl geleneğinde ilk sistematik fıkıh usûlünün müellifi olarak kabul edilen el-Kâdî Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ el-Bağdâdî'nin babasının Hanefî mezhebine mensup bir fakih ve muhaddis, anne tarafından dedesi Ebu'l-Kâsım b. Hanîfâ'nın muhaddis, ağabeyi Ebû Hâzim'in ise mu'tezile mezhebine eğilimli bir muhaddis olması⁵¹ ve kendisinin de rastlantı eseri Hanbelî mezhebine girmiş olduğunun bilinmesi⁵²; Hanbelî usûl literatürünün doğuşu, genel karakteristiğinin tahlîli ve bu usûl ekolünün orijinalite sorununu tahlilde yeterli açılımlar sağlayacak veriler olarak görünmektedir.

Ebû Ya'lâ, el-Hatîbu'l-Bağdâdî'ye göre sika bir ravî iken, es-Safedî'nin kanâati bu yönde olmayıp, ona göre Ebû Ya'lâ hadislerin metin ve senedlerindeki illetler hususunda mahâreti bulunmayan, usûl ve furû meselelerinde delil olarak bir çok zayıf hadis kullanan birisidir. ez-Zehebî'nin de kanâati bu yöndedir.⁵³

İlmi kariyeri hakkında bu şekilde değerlendirmeler yapılan ve o dönemde her türlü fikir ve düşünceinin savunucularının ve taraftarlarının yaşadığı Bağdad'da yetişen ve el-Hatîbu'l-Bağdâdî gibi bir bilgine de hocalık yapan ve mezhep içerisinde "mezhepte müctehid veya mutlak müctehid" kabul

⁵⁰ Âl İbrâhîm, "Tedvînu Usûli'l-Fıkıh", s. 122.

⁵¹ Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-254; Koca, *Selefi Söylem*, s. 65.

⁵² Ebû Ya'lâ'nın Hanbelî mezhebi ile ilişkilerinin başlaması, tamamen rastlantı eseri gibi görünmektedir. şöyle ki, Ebu Ya'lâ on yaşında iken babasını kaybettiği sırada, İbn Müfriha adlı bir âlimden, eserleri ile Hanbelî doktrininin sistemleşmesine büyük katkı yapan, Ebû Bekir el-Mervezî'nin (ö.275/888) öğrencisi olan ve İbn Hanbel'in oğulları Sâlih ve Abdullah'ı da tanıyan Ebu'l-Kâsım el-Hırakî'nin (ö.334/945) Hanbelî fikhına dair en önemli eseri ve mezhebin ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtasar*'ından bazı bölümler okuyorken, hocasının yönlendirmesi ile meşhur Hanbelî hukukçusu İbn Hâmid'den fıkıh dersleri almaya başlar ve bu süreç onun Hanbelî mezhebinin benimsemesi ile neticelenir. Bkz., Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 254; Koca, *Selefi Söylem*, s. 65.

⁵³ Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 254. Kallek burada, es-Safedî'nin görüşü için *el-Vâfi*, III, 8'i, ez-Zehebî'nin görüşü için ise *A'lâmu'n-nubelâ*, XVIII, 9'u referans gösterir.

edilen Ebu Ya'la'nın⁵⁴ *el-Udde fi usûli'l-fikh* adlı eseri, sistem ve içeriği bakımından, Hanbelî fıkıh usûlü literatürünün günümüze ulaşan ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁵⁵

Ebû Ya'lâ, 428/1037 yılında eserini telif ettiği zaman, diğer fıkıh mezheplerine ait usûl eserlerinin başlıcalarının telifi tamamlanmıştı. Meselâ mu'tezile usûlcüsü Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin (ö.436/1045) *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*'ı, Hanefî usûlcüsü el-Cassâs'ın (ö.370/980) *el-Fusûl fi'l-usûl*'u ve başka eserler telif edilmişti. Ebû Ya'lâ'nın usûlünü kaleme alırken, diğer usûl ekollerinin kendinden önce telif edilmiş olan usûl eserlerinden sistem ve metot bakımından yararlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin onun eserini kaleme alırken baş vurduğu kaynakların başında Hanefî usûlcü el-Cassâs'ın *el-Fusûl fi'l-usûl*'ü ile mu'tezilî usûlcü Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*'ı gelmektedir.⁵⁶

"*el-Udde*'de, Hanbelî mezhebinin usûle dair bütün görüşleri verilmeye çalışılmış ve bu konuda herhangi bir ihtisara gidilmemiştir. Bu durum ise, mezhebin usûle dair görüşleri arasında mukayese yapma veya mezhebin o konuda geçirdiği süreci görebilme imkanı vermiştir. Kitapta, kısmen Şâfiîler'e daha fazla olmak üzere, diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir. Ancak burada müellifin temel amacı, Hanbelî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak olmuş ve her meselede bu mezhebin bakış açısını ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışmıştır."⁵⁷

Eser, günümüze ulaşan ilk Hanbelî usûl eseri olmakla birlikte, kendinden önceki diğer mezhep usûlcülerinin yazdıkları kitaplardan faydalanarak yazıldığı için gelişmiş bir sistematığe sahiptir. *el-Udde*, Ahmed b. Ali el-Mubârakî tarafından tahkîk edilerek yayınlanmıştır. (I-III, Beyrût, 1980; I-V, Riyad, 1414/1993). *el-Udde*'nin bazı özelliklerine şu şekilde işaret etmek yerinde olacaktır:

a. Usûl ile ilgili meselelerde, Ahmed b. Hanbel'den gelen rivâyetleri zikretmeye önem vermektedir. b. Usûl sahasında kendinden önceki Hanbelî âlimlerin görüşlerini nakletmektedir. c. Ele aldığı meselelerle ilgili olarak diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmaya büyük önem vermektedir. Bundan dolayı bu eser, fıkıh usûlü sahasında karşılaştırmalı bir eser sayılmayı hak etmektedir. Ebû Ya'lâ'dan sonra gelen Hanbelî mezhebine mensup usûlcüler, onun bu metodundan etkilenmişlerdir. Bu nedenle Hanbelî usûl eserle-

⁵⁴ Ebu Ya'la'nın hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., *el-Udde*'yi tahkik edenin, esere yazdığı giriş; Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-255; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 256-258; Ferhat Koca; "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 539 vd.; a. mlf., *Selefi Söylem*, s. 65-66; Âl İbrâhîm, "A'lâmu'l-Hanâbile", s. 13-14; a. mlf., "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 125.

⁵⁵ Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 125; Koca, *Selefi Söylem*, s. 238.

⁵⁶ Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 126.

⁵⁷ Koca, *Selefi Söylem*, s. 238-239.

rinin çoğunluğu mezheplerin usûlle ilgili konulardaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak vermeye önem göstermişlerdir. d. İleri sürdüğü her görüşün mutlaka delilini de sunmakta ve o görüşü ayrıntılı olarak irdelemektedir. Daha sonra ise karşıt görüşte olanların delillerini sunmakta ve bu delilleri kendi argümanları ile çürütmeye çalışmaktadır. e. Ebû Ya'lâ'nın eserinde takip ettiği metodu şu şekilde özetleyebiliriz: Önce meseleyi ortaya koyar, ardından mesele hakkındaki tercihe şayan görüşü sunar, sonra diğer görüşleri verir. Arkasından tercih ettiği görüşün delillerini tek tek verir. Son olarak ise diğer görüşlerin delillerini sıralar ve onları reddeder.

O dönemde kaleme alınan bazı usûl eserlerinin olduğu gibi, *el-Udde*'nin önemli bir özelliği de şudur: Fıkıh usûlünde ele alınan konuların incelenmesine geçmeden önce, konuya yabancı olanları usûle hazırlamak için, fıkıh usûlünde yer alan temel kavramlar tanıtılmış ve böylece usûlün ana konularının anlaşılmasına zemin hazırlanmıştır.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini naklederken bunların nass, işaret veya imâ gibi hangi yoldan geldiklerini, bu bilgileri nereden ve nasıl aldığını belirtmiştir. Bu arada, söz konusu rivâyetler arasında irtibatlar kurmuş, görüşlerin ilk râvîsinin kim olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Rivâyetlerin sıhhati hakkındaki bu titizliğinin yanı sıra, bir konuda mevcut olan rivâyetlerin hemen tamamını vermeye çalışmış ve bu konuda herhangi bir kısıtlamaya gitmemiştir.⁵⁸

Yukarıda Ebû Ya'lâ'nın eserini telif ederken, kendinden önce kaleme alınmış olan diğer fıkıh ekollerinin usûllerinden yararlandığını söylemiştik. Ebû Ya'lâ, belki de bir zorunluluk olarak, kendinden önceki usûlcülerin şablonlarını alarak, Hanbelî düşüncenin fıkıh usûlü anlayışını bu şablonlar vasıtasıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Yani Hanbelî fıkıh usûlü geleneği bu açıdan bakıldığı zaman bir orijinalite sorunu ile karşı karşıyadır.

Ayrıca Ebû Ya'lâ'nın fıkıh usûlü, fıkıh ve akâid konularını kapsayan *Kitâbu'r-rivâyeteyn ve'l-vecheyn* adlı eserinin fıkıh usûlü ile ilgili kısmı, Abdulkerîm b. Muhammed el-Lâhim tarafından *el-Mesâilu'l-usûliyye min kitâbi'r-rivâyeteyn ve'l-vecheyn*⁵⁹ adıyla yayınlanmıştır.

⁵⁸ *el-Udde* hakkında bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 125-127; Koca, *Selefi Söylem*, s. 238-239; Menderes Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *EÛSBED*, sy: 9, Kayseri 2000, s. 466-468.

⁵⁹ Riyad 1985.

3. HANBELÎ FIKİH USÛLÜ LİTERATÜRÜNÜN DİĞER ÖNEMLİ ESERLERİ

3.1. et-Temhîd fî Usûli'l-Fıkh:⁶⁰

Ebû Ya'lâ'nın önde gelen öğrencilerinden olan Hanbelî mezhebinin ünlü hukukçusu Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. Hasan b. Ahmed el-Bağdâdî el-Kelvezânî'nin⁶¹ (ö.510/1116) kaleme aldığı bu eser, *el-Udde*'den sonra mezhebin ikinci büyük fıkıh usûlü eseridir. Müellif, eserini 479/1086 yılında telif etmiştir.

Ebû Ya'lâ'nın diğer ünlü öğrencisi İbn Akîl (ö.513/1119) ile birlikte, Gazâlî'nin Nizâmîye medresesindeki derslerine de katılan el-Kelvezânî'nin, onun kelâm ve felsefî görüşlerinden pek zevk almadığı rivâyet edilir. el-Kelvezânî, V. (XI.) asırdaki geleneksel sünî anlayışın yeniden doğuşunun mimarlarından biri olarak kabul edilmektedir.⁶²

Henry Laoust'un el-Kelvezânî hakkında yaptığı şu değerlendirmeyi nakletmek istiyoruz: "el-Kiyâ el-Herrâsî ve el-Gazâlî'nin muâsırı olan nesilde, Bağdâd'ta, Hanbelîlik târihine iki insan hakim olmaktadır. Bunlardan birincisi, meşhur fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimi Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî'dir.⁶³ Şahane bir yazma halinde bize kadar ulaşan "*Kitâbu't-Temhîd*"i müstakil bir araştırma mevzu olabilecek mahiyettedir. Aynı şekilde Ebu'l-Hattâb, içerisinde İbn Hanbelî Hz. Peygamber ve ashaptan sonra, en üstün ve en güvenilir önder olarak övdüğü, "*Kasîde-i Dâliye*" isimli manzum bir akîde kitabı telif etmiştir.⁶⁴

el-Kelvezânî'nin bu eseri, sistematik, içerik ve metod açısından büyük oranda hocası Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde*'sine benzemekte olup, onun görüşlerine çokça yer vermiştir. Nâdir de olsa üstadının görüşlerine katılmadığı hususlar vardır. Ebû Ya'lâ'nın tercihlerine önem vermiş ve onun görüşlerinde katıldığı ve katılmadığı yerleri açıklamıştır.⁶⁵

el-Kelvezânî, eserinde sadece Ahmed b. Hanbelî'den rivâyetleri nakletmekle kalmamış, aynı zamanda bu rivâyetlerin sıhhatini de araştırmıştır.

⁶⁰ Thk., Mufid Muhammed Ebû Amşe, Cidde 1406/1985.

⁶¹ el-Kelvezânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz., İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbu'z-zeyl alâ Tabakâti'l-hanâbile*, thk., Muhammed Hâmid el-Fıkî, Kahire, 1372, II, 116-127; Nwya, P., "al-Kalwadhânî", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Leiden, 1971, IV, 513.

⁶² Nwya, P., "al-Kalwadhânî", *Encyclopaedia of Islam*, IV, 513.

⁶³ H. Laoust'un eserini Türkçe'ye çevirenler, Ebu'l-Hattâb'ın nisbesini bu şekilde vermişlerdir. Ancak bu okuyuşta ismin başındaki harfin 'ق' olduğu akla gelebilir ki, bu harf 'ق' değil 'ك' dir. Bu nedenle bu nisbeti 'el-Kalvezânî' şeklinde değil de, 'el-Kelvezânî' şeklinde yazmak daha doğrudur.

⁶⁴ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler* (Çev., E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli), Pınar Yay., I. bs., İstanbul 1999, s. 226.

⁶⁵ Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 128; Koca, *Selefi Söylem*, s. 240.

Diğer Hanbelî âlimlerin görüş ve delillerine yer veren müellif, bu arada diğer mezhep imamlarının usûle ilgili görüşlerini de gerektiği zaman geniş bir şekilde açıklamıştır. *et-Temhîd*, ihtiva ettiği bu zengin malzeme itibariyle, sadece Hanbelî mezhebinin bir fıkıh usûlü eseri değil, aynı zamanda mukâyeseli bir fıkıh usûlü eseri mahiyetindedir.⁶⁶

Koca, Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin eserinde hem sistematik hem de içerik olarak en çok yararlandığı kaynaklardan birinin, meşhur Mu'tezile bilginlerinden Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı kitabının olmasını, dikkat çekici bulur. O, Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin bazen isim vererek bazen de isim vermeyerek Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin görüşlerini nakletmesinin; Hanbelî mezhebinin Mu'tezile'ye karşı katı tutumu ve mücadelesi hatırlandığı zaman, genel olarak Hanbelîliğin olmasa da ferdî olarak bazı Hanbelî müelliflerin geçirdiği değişimin bir ifâdesi olarak değerlendirilebileceği kanâatindedir.⁶⁷

Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde*'si ile Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inin yanı sıra, el-Cassâs'ın *Usûl*'ü de el-Kelvezânî'nin kaynakları arasındadır.⁶⁸

et-Temhîd, Mufid Ebû Amşe ve Muhammed Ali İbrâhîm tarafından tahkik edilmiş ve Ummu'l-Kurâ Üniversitesi İlmî Araştırmalar Merkezi tarafından 1406/1985 yılında yayımlanmıştır.

3. 2. el-Vâdîh fî Usûli'l-Fıkıh⁶⁹:

Ebû Ya'lâ'nın önde gelen öğrencilerinden olan Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed el-Bağdâdî'nin⁷⁰ (ö.513/1119) bu eseri de, Hanbelî mezhebinde kendisinden sonra telif edilmiş olan fıkıh usûlü eserlerine kaynaklık etmiş önemli bir eserdir.

Hem anne hem de baba tarafından Hanefî bir âileye mensup olan İbn Akîl,⁷¹ sadece büyük Hanbelî âlimlerden biri değil, aynı zamanda en ünlü Arap nesir yazarlarından biridir.⁷² O da el-Kelvezânî gibi Ebû Ya'lâ'nın önde gelen öğrencilerinden birisidir. Ayrıca onun hocaları arasında Ebu't-Tayyib et-Taberî (ö.450/1058), Ebû Nasr es-Sabbâğ (ö.477/1084) ve Ebû İshâk eş-

⁶⁶ Koca, *Selefi Söylem*, s. 240.

⁶⁷ Koca, *Selefi Söylem*, s. 240.

⁶⁸ *et-Temhîd* hakkında bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkıh", s. 127-129; Koca, *Selefi Söylem*, s. 239-241; Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 468-470.

⁶⁹ Thk., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, I. bs., Beyrut, 1420/1999.

⁷⁰ İbn Akîl'in hayatı ve eserleri hakkında bkz., İbn Muflih, Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed, *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-imâm Ahmed*, thk., Abdurrahman b. Suleyman el-Useymin, I. bs., Riyad 1410/1990, II, 245-250; George Makdisî, "İbn Akîl", *Encyclopaedia of Islam*, Brill 1986, III, 699-700; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl", *DİA*, XIX, 301-304.

⁷¹ George Makdisî, "İbn Akîl", *Encyclopaedia of Islam* (new edition), Brill 1986, III, 699.

⁷² Henry Laoust, "Hanâbila", *Encyclopaedia of Islam* (new edition), Leiden 1971, III, 160.

Şîrâzî (ö.478/1085) gibi Şâfiî, Kâdılkudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî (ö.478/1085) gibi Hanefî, Ebu'l-Kâsım b. Berhân (ö.456/1064) ve Ebû Ali b. Velîd (ö.478/1085) gibi Mu'tezilîler'in bulunması,⁷³ İbn Akîl'in ilim tahsil ederken sadece Hanbelî üstadlarla yetinmediğini göstermektedir. *İbn Akîl'in hocaları arasında Hanefî ve Mu'tezilî üstadların yer alması, eserlerinde sergilediği akılcı tutumun başta gelen nedenlerinden biri olmalıdır.*

Yukarıda geçtiği üzere, İbn Akîl de ders arkadaşı el-Kelvezânî ile birlikte el-Gazâlî'nin Nizâmîye medresesindeki derslerine katılmıştır.⁷⁴ Henry Laoust, el-Kiyâ el-Herâsî (ö.504/1110) ve el-Gazâlî'nin (ö.505/1111) muâsırı olan nesilde, Bağdâd'ta, Hanbelîlik târihine iki insanın hakim olduğunu, bunlardan birincisinin, meşhur fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimi Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî olduğunu ifâde ettikten sonra, İbn Akîl'le ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: "Bu büyük Hanbelî imamların ikincisi, özellikle Hanbelî ve Şâfiî âlimlerden ilim tahsil eden; mütekekkim, fakih ve ünlü bir edib olan İbn Akîl'dir."⁷⁵ Hanefî-Mu'tezilî bir âileye mensup olan İbn Akîl, gençlik yıllarında Mu'tezile'nin fikirlerine ve Hallâc'ın doktrinine ilgi duymuş, gizlice mu'tezilî kelâmını öğrenmiş ve bu yüzden de mezhep içerisinde pek çok baskıya maruz kalmıştır. Sonunda İbn Akîl bu görüşlerinden döndüğünü **divan önünde itiraf etmek zorunda kalmıştır.**⁷⁶ İ. Goldziher (ö. 1921), Hanbelîlerin dışı karşı sert ve katı bir tavır sergilediklerini, bu arada kendi içlerinde de sapma olmamasına azamî itinâ gösterdiklerini ifâde ettikten sonra, bu duruma İbn Akîl'in başına gelenleri misal olarak verir ve şöyle der: "Buna misal olarak Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl verilebilir. Bu Hanbelî âlimi zaman içerisinde gizli olarak Mu'tezilîlerle görüşerek, onlardan istifâde etmiş, ancak bunu ne kadar gizlemeye çalışmışsa da, şu veya bu formda kullandığı dili onu ele vermişti. Bunun da ötesinde o, bazı sûfilerle de alâka kurarak onların fikirlerini de tanımış, meselâ Hallâc'tan hep 'Allah ona rahmet etsin' diye bahsetmeye başlamış[tır]. Bunun üzerine onun ifâdelerini kaydeden talebeleri onu ifşâ etmişler ve o da yaklaşık beş yıl ortadan kaybolmuş[tur]. Daha sonra saraya sığınarak orada yaşamaya başlamışsa da, tekrar halk içine dönebilmesi için, daha önce savunduğu fikirlerinden vazgeçtiğini divan önünde ifâde etmek zorunda kalmıştı. İbn Teymiye onun te'vile cevaz verdiğini ve nazarın taklidden önemli olduğunu savunanlar arasında bulunduğunu söyler."⁷⁷

İbn Akîl'in *el-Vâdih*'i, Hanbelî mezhebinde bir fıkıh usûlü ansiklopedisi sayılmaktadır. Onun kaynakları arasında hocası Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde*'sinin

⁷³ George Makdisî, "İbn Akîl", *Encyclopaedia of Islam*, III, 699; Koca, *Selefi Söylem*, s. 73.

⁷⁴ Nwya, P., "al-Kalwadhâni", *Encyclopaedia of Islam*, IV, 513.

⁷⁵ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, s. 208-209.

⁷⁶ Laoust, "Hanâbila", *Encyclopaedia of Islam*, III, 160; ayrıca bkz., George Makdisî, "Hanâbilah", md., *Encyclopaedia of Religion*, New York 1987, VI, 185; Koca, *Selefi Söylem*, s. 73.

⁷⁷ Goldziher, "Hanbelî Hareketlerin Târihi Hakkında", s. 4.

yanı sıra, Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö.476/1083) ile el-Cüveynî'nin (ö.478/1085) eserleri yer almaktadır.⁷⁸

3. 3. Ravdatu'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fi Usûli'l-Fıkh:

Hanbelî mezhebinin ilim geleneğinde çok önemli bir yere sahip iki âileden birisi olan Benî Kudâme âilesinin -diğer âile Benî Muneccâ âilesidir- yetiştirmiş olduğu önemli âlimlerden birisi olan Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî'nin (ö.620/1223)⁷⁹ *Ravdatu'n-nâzır ve cünnetu'l-münâzır fi usûli'l-fıkh*⁸⁰ adlı eseri, Hanbelî usûlleri içerisinde mutavassıt olan eserlerden olup, önemli bir yere sahiptir. Eser yaklaşık olarak bütün usûl konularını içermekle beraber, bunları muhtasar olarak verir. Büyük oranda el-Gazâlî'nin *el-Mustasfâ*'sından faydalanılarak telif edilmiştir. Müellif İbn Kudâme, bu eserinde âlimlerin usûlle ilgili görüş ve delillerini verir, bu delilleri tartışır ve sonra kendisine göre tercihe şâyân olan görüşü açıklar. Ahmed b. Hanbelî'nin usûlle ilgili görüşlerinin tesbitine büyük önem verir, mezhebin görüşünü ortaya koyar ve ele aldığı mesele ile ilgili olarak Hanbelîlerin görüşlerini Ebû Ya'lâ (ö. 458/1066), el-Kelvezânî (ö. 510/1116)ve İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi usûlcülerden nakillerde bulunmak suretiyle açıklar.⁸¹

İbn Kudame'nin bu eseri, kendisinden sonra gelen Hanbelî usûlcülerin temel aldığı ve üzerinde en fazla çalışmanın yapıldığı fıkıh usûlü eseri olmuştur. Bu eser, bir çok âlim tarafından ihtisar edilmiş; sonra bu ihtisarlar müellifleri tarafından tekrar şerh edilmiştir. Bazen de başka bir âlim bu ihtisarı şerh etmiştir. Bazı âlimler ise doğrudan *Ravda*'yı şerh etmişlerdir. Diğer bazı âlimler ise *Ravda*'yı kaleme alacağı usûl eseri için temel yapmış ve onun metodunu kullanarak eserini telif etmiştir.⁸²

Ravdatu'n-nâzır, eskiden Hanbelî medreselerinde fıkıh usûlü ders kitabı olarak okutulduğu gibi, bu gün de Suûdî Arabistan'daki Üniversitelerde

⁷⁸ *el-Vâdih* hakkında bir tanıtım için bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 129-131.

⁷⁹ İbn Kudâme'nin hayatı, eserleri ilmi yönü hakkında bkz., Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddîn", *DİA*, XX, 139-142.

⁸⁰ Eserin isminin okunuşunda bir ihtilaf var gibi görünmektedir. Nitekim, eserin ismini Ferhat Koca '*Ravdatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fi Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed*' (bkz., *DİA*, XV, 542; a.mlf., *Selefi Söylem*, s. 241. Gürkan da, Koca'nın okuyuşunu tercih eder. Bkz., Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi", s. 470) şeklinde verirken, Abdülkerim b. Ali b. en-Nemle'nin tahkik ettiği eserin 1998 târihli baskısının kapağında bu isim, '*Ravdatu'n-nâzır ve cünnetu'l-menâzır*' şeklinde harekeli olarak tesbit edilmektedir. Ancak eserin muhtevası düştünlüğünde ve herhangi bir esere verilecek ismin de bu muhtevaya uygun olması gerektiği olgusu göz önüne alındığında, eserin isminin, eseri tahkik eden en-Nemle'nin tespit ettiği şekilde değil de, Koca'nın tespit ettiği şekilde olması daha doğru olsa gerektir.

⁸¹ Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 141; Koca, *Selefi Söylem*, s. 242.

⁸² *Ravda*'nın şerhleri, ihtisarları ve bu ihtisarların şerhleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 141

ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kuruldukları günden bu yana, Riyad'daki Kulliyetu's-Şerîa, Medine'deki İslâm Üniversitesi ve Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde okuyan öğrencilere ders kitabı olarak okutulmaktadır.⁸³

Ferhat Koca'nın özelde İbn Kudâme'nin *Ravda*'sı genelde ise Hanbelî usûl geleneği hakkındaki şu açıklamalarını burada nakletmek istiyoruz: "Hanbelî müellifi Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin *Ravdatu'n-nâzır* adlı eseri, önemli bir Şâfiî-Eş'arî kelâmcı ve hukukçusu olan el-Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sının büyük oranda ihtisarından ibarettir. Bu durum, söz konusu iki mezhebin fıkıh ve usûldeki yakınlıkları açısından normal karşılanmakla beraber, kelâm tartışmalarında Eş'ariyye'nin görüşlerini ve metodunu benimseyen Şâfiîler'in târih boyunca Hanbelîler'in en önemli hedefi oldukları dikkate alınınca, Hanbelîler'in usûl-i fıkhıta Şâfiîler'e benzerlik ve yakınlık, usûlü'd-dîn (akâid) konularında ise muhâlefet içinde olmak gibi bir ikilem içerisine düştükleri ve kendi selefi tarzlarına uygun bir sistematige sahip usûl literatürü geliştiremedikleri şeklinde bir şüphe doğmaktadır. Zîrâ önemli olan *el-Mustasfâ*'yı ihtisar etmek değil felsefenin temel dallarından biri olan mantık ilmini fıkıh usûlünün mukaddimesi yapan ve usûlle ilgili görüşlerini bu mantık ilkeleriyle temellendiren el-Gazzâlî'nin usûl anlayışı ile, kurulduğundan günümüze kadar varlığını kelâmî ve felsefi metodlara karşı mücadele etmeye borçlu olan Hanbelîyye'nin görüşlerini uzlaştırmaktır. Bu uzlaşma, *el-Mustasfâ*'nın mantık ilkelerinin tartışıldığı mukaddimesinin ihtisar edilmesiyle sağlanabilecek derecede kolay görünmemektedir. Eğer böyle olsaydı İbn Kudâme'den sonra gelen İbn Teymiyye ömrünü Şâfiî-Eş'arî kelâmcıları ile mücadele ederek geçirmek zorunda kalmazdı."⁸⁴

Ravda âdetâ *el-Mustasfâ*'nın özeti olmasına rağmen, İbn Kudâme'nin bu duruma açıkça veya dolaylı olarak hiç değinmemesini, *Ravda*'yı tahkik eden Abdülkerim b. Ali b. en-Nemle sert bir dille eleştirmekte ve böyle bir şeyin İbn Kudâme gibi bir âlime yakışmayacağını söylemektedir. Ayrıca en-Nemle, İbn Kudâme'yi zayıf hatta uydurma hadisleri delil olarak kullandığı için de eleştirmektedir.

Müellif eserinde âlimlerin usûl meseleleri hakkındaki görüş ve delillerini, bu delilleri tartışmak ve tercihe şayan olan görüşü açıklamak suretiyle ele almaktadır. Ahmed b. Hanbel'den gelen usûl meseleleri ile ilgili rivâyetlere yer vermiş ve Hanbelîlerin bu meseleler hakkındaki görüşlerini de nakletmiştir. İbn Kudâme *Ravda*'sında Ebû Ya'lâ, el-Kelvezânî, İbn Akîl ve bunların dışındaki Hanbelî usûlcülerden bol miktarda nakilde bulunmaktadır. *Ravda*, şerh edilmesi, ihtisar edilmesi ve okutulması bakımından üzerinde en fazla

⁸³ Âl İbrahim, "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 131-141; Koca, *Selefi Söylem*, s. 242-244.

⁸⁴ Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 539.

mesâi harcanan Hanbelî usûl eseridir. Eser, Akdulkerim b. Ali b. en-Nemle tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1414/1993).⁸⁵

3. 4. el-Musevvede fî Usûli'l-Fıkh:

Bu eser, Harran'lı Benû Teymiye âilesine mensup üç âlim tarafından telif edilmiştir. Bunlardan ilki Meccuddin Ebû'l-Berekât Abdusselam b. Abdillâh b. Teymiye (ö.652/1254)'dir. Daha sonra eser üzerine Ebû'l-Berekât'ın oğlu olan Şihâbuddin Abdulhâlim b. Abdisselam b. Teymiye (ö.682/1283) bazı ilavelerde bulunmuş, ardından 'İbn Teymiye' âilesine mensup âlimler içerisinde en meşhuru olan, Ebu'l-Berekât'ın torunu Şihâbuddin'in oğlu Şeyhu'l-İslâm Takıyyuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhâlim b. Abdisselâm (ö.728/1328) eser üzerine bazı talikler yapmıştır. Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiye'nin ölümünden on yedi yıl sonra, öğrencilerinden Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdulganî el-Harrânî (ö.745/1344) eseri temize çekerek biraraya getirmiş ve her müellifin görüşünü diğerinden ayırarak eseri tertip etmiştir.

Eser dede, oğul ve torun olmak üzere üç ayrı müellif tarafından telif edilmiş olduğundan dolayı, hangi görüşün kime ait olduğunu göstermek için şöyle bir rumuz sistemi kullanılmıştır: Kitabın fasıllarının başında veya kolları içerisinde geçen "şeyhunâ" kelimesi torun Şeyhu'l-İslâm Takıyyuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhâlim b. Abdisselâm'a, "vâlidu şeyhinâ" kelimesi ise baba Şihâbuddin Abdülhâlim b. Abdisselam b. Teymiye'ye işaret etmek için kullanılmıştır. Bu iki rumuzun kullanılmadığı yerlerin müellifi ise dede Meccuddin Ebu'l-Berekât Abdusselam b. Abdillâh b. Teymiye'dir.

el-Musevvede Hanbelî usûlleri içerisinde mutavassıt eserlerdendir. Eserde, Ahmed b. Hanbel'den yapılan rivâyetlerin yanı sıra Ebû Ya'lâ, el-Kelvezânî, İbn Akîl ve İbn Kudâme gibi Hanbelî usûlcülerin önde gelenlerinin görüşlerine de atıf yapılır. Ayrıca Şâfiî usûlcü el-Cuveynî'nin görüşlerine de göndermelerde bulunulduğu görülür. Eser, yeniden iyi bir şekilde düzenlenmeyi ve *el-Musevvede* (karalama/düzensiz not) isminden kurtulmayı beklemektedir.

Eser, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid'in tahkiki ile 1964 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.⁸⁶

⁸⁵ *Ravdatu'n-âzır* hakkındaki tanıtlar için bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 131-141; Koca, *Selefi Söylem*, s. 241-244; Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi", s. 470-471.

⁸⁶ *el-Musevvede* hakkındaki tanıtlar için bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fıkh", s. 142-144; Koca, *Selefi Söylem*, s. 244-245; Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi", s. 471.

3. 5. Kavâidu'l-Usûl ve Maâkîdu'l-Fusûl: İbn Kudâme'nin (ö.620/1223) *Ravda*'sının metoduna göre telif edilmiş muhtasar bir eser olan Safiyyuddîn Abdulmu'min b. Kemâluddîn Abdulhak el-Bağdâdî'nin⁸⁷ (ö.739/1338) *Kavâidu'l-usûl ve maâkîdu'l-fusûl*⁸⁸ adlı eseri de Hanbelî fıkıh usûlü literatürü arasında yerini almış bir eserdir. el-Bağdâdî'nin *Kavâidu'l-usûl*'ü, İbn Kudâme'nin (ö.620/1223) *Ravda*'sının özeti mahiyetindedir.⁸⁹

Yine muhtasar bir eser olan ve İbn Muflih'in (ö.763/1362) *Usûlu'l-fikh*'ının metoduna göre telif edilmiş bir eser olan İbnu'l-Lahhâm diye bilinen Ali b. Muhammed b. Ali b. Abbâs el-Ba'lî ed-Dimeşkî'nin⁹⁰ (ö.803/14000) *el-Muhtasar fî sûli'l-Fıkh alâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*⁹¹ adlı eseri de burada zikredilmelidir.⁹²

3. 6. et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr: Hanbelî usûl geleneğinde önemli bir yere sahip olan ve bu mezhebe bir çok eser kazandıran Alâuddîn Ali b. Suleyman el-Merdâvî'nin⁹³ (ö.885/1480) *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr fî usûli'l-fikh*⁹⁴ adlı eseri de Hanbelî usûl literatürü arasında önemli bir yere sahiptir.

el-Merdâvî, yine Hanbelî usûl geleneğinde önemli bir yere sahip olan Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Muflih'in (ö.883/1478) *Minhâcu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı eserini temel alarak, Hanbelî mezhebinin temel usûl kaynaklarından biri olan⁹⁵ *Tahrîru'l-menkûl ve tehzibu ilmi'l-usûl* adlı eserini telif etmiştir. Onun bu eserine, kendisinden sonraki Hanbelî âlimler büyük önem vermişler ve eserin bir çok şerh ve ihtisarı yapılmış, kendisinden sonraki usûlcülerin temel başvuru kaynağı olmuştur. *Tahrîru'l-menkûl*'ü, Ebû Bekr Abdullah Dekûrî tahkîk ederek 1403 yılında Medîne İslâm Üniversitesi'ne doktora tezi olarak sunmuştur. el-Merdâvî, *Tahrîru'l-menkûl ve tehzibu ilmi'l-usûl*'ünü şerh ederek, bu şerhe *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr fî usûli'l-fikh* adını vermiştir. el-Merdâvî'nin bu eseri, karşılaştırmalı hukuk metodolojisi

⁸⁷ Abdulhak el-Bağdâdî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi için bkz., Âl İbrâhîm, "A'lâmu'l-Hanâbile", s. 36-37.

⁸⁸ Nşr., Ahmed Muhammed Şâkir, Âlemu'l-Kutub, I. bs., Beyrut 1406/1986.

⁸⁹ el-Bağdâdî'nin *Kavâidu'l-usûl ve maâkîdu'l-fusûl*'ü hakkında bir tanıtım için bkz., Âl İbrâhîm, "Tevdînu usûli'l-fikh", s. 139-141.

⁹⁰ İbnu'l-Lahhâm'ın hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi için bkz., Âl İbrâhîm, "A'lâmu'l-Hanâbile fî Usûli'l-Fıkh", s. 43-44.

⁹¹ Thk., Muhammed Mazhar Bekâ, Dâru'l-Fıkr, ofset baskı, Dimeşk 1400/1980.

⁹² el-Lahhâm'ın *el-Muhtasar*'ı hakkında kısa bilgi için bkz., Âl İbrâhîm, "Tevdînu usûli'l-fikh", s. 147-148.

⁹³ el-Merdâvî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi için bkz., Âl İbrâhîm, "A'lâmu'l-Hanâbile fî Usûli'l-Fıkh", s. 47-48.

⁹⁴ Thk., Abdurrahman b. Abdillâh el-Cibrîn, İvad b. Muhammed el-Karnî, Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1421/2000.

⁹⁵ Koca, *Selefi Söylem*, s. 247.

eseri mahiyetinde olup, Hanbelî mezhebinin yanı sıra diğer üç mezhebin görüşlerine de yer verir.⁹⁶

Yukarıda, el-Merdâvî'nin *Tahrîru'l-menkûl ve tehzibu ilmi'l-usûl* adlı eserine Hanbelî âlimlerin çok önem verdiklerini, bu eserin kendisinden sonra kaleme alınan Hanbelî usûl eserleri için bir kaynak işlevi gördüğünü ve bir çok şerh ve ihtisarinin yapıldığını söylemiştik. İşte bu ihtisarlardan biri de İbnu'n-Neccâr diye bilinen Takıyyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Futûhî'ye⁹⁷ (ö.972/1564) ait olup, *Muhtasaru't-tahrîr* veya *el-Kevkebu'l-munîr* adını taşımaktadır. Bu eser ilk defa 1367 yılında Mısır'da, daha sonra 1410 yılında Riyad'ta yeniden basılmıştır. İbnu'n-Neccâr, *el-Kevkebu'l-munîr* adlı bu ihtisarını daha sonra şerh ederek *el-Muhteberu'l-mubteker şerhu'l-muhtasar* veya *Şerhu'l-kevkebi'l-munîr*⁹⁸ adını vermiştir. Koca'nın bu şerh için yaptığı şu değerlendirmedeki husus, eser okunurken hemen kendisini hissettirmektedir: "İbnu'n-Neccâr'ın sade bir üslûpla yaptığı bu şerh, *Tahrîrü'l-menkûl*'ü daha anlaşılır ve yararlanılabilir hale getirmiş ve onu tamamlamıştır. Bu metin ve şerh birbirine o kadar uyumlu ve insicamlıdır ki, metinle şerhi birbirinden ayıran parantezler kaldırılmış olsa okuyucu onun tek bir müellifin kaleminden çıkmış müstakil bir eser olduğunu zanneder."⁹⁹ İbnu'n-Neccâr'ın (ö.972/1564) şerhi ile, müellif el-Merdâvî'nin şerhi de üslûp olarak birbirine çok benzemekte, hatta İbnu'n-Neccâr bazen el-Merdâvî'nin ibarelerini aynen tekrarlamaktadır. Bu da, İbnu'n-Neccâr'ın şerhini kaleme alırken, el-Merdâvî'nin şerhini gördüğünü ve ondan ileri düzeyde yararlandığını göstermektedir.

Kısaca çağımızda kaleme alınan Hanbelî usûl eserlerine de değinmemiz yerinde olacaktır. Bu eserlerden birisi, Vehhâbî akımından ayrı olarak klasik bir Hanbelî olarak yetişen ve kaleme aldığı eserlerle çağımızda Hanbelî mezhebine büyük hizmeti geçen Abdulkâdir b. Ahmed b. Mustafâ b. Bedrân ed-Dimeşkî'nin (1346/1927) *Nuzhetu'l-hâtırı'l-âtır şerhu ravdati'n-nâzır*¹⁰⁰ adlı eseridir ki, isminden de anlaşıldığı gibi bu eser, İbn Kudâme'nin *Ravdatu'n-nâzır*'ının şerhidir. Ayrıca İbn Bedrân'ın *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*¹⁰¹ adlı eseri de Hanbelî mezhebinin tanıtıcı önemli eserlerden birisidir.

Kendisi Mâlikî olan Muhammedu'l-Emîn b. el-Muhtâr eş-Şankî'nin (ö.1393/1973), İbn Kudâme'nin *Ravdatu'n-nâzır*'ının şerhi olan *Muzekkira fi*

⁹⁶ el-Merdâvî'nin *Tahrîru'l-menkûl*'ü hakkında bir tanıtım için bkz., Koca, *Selefi Söylem*, s. 247; Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usûlünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 472; Âl İbrâhîm, "Tedvînu usûli'l-fikh", s. 147-150. *et-Tahbîr*'in tanıtımı için bkz., Âl İbrâhîm, "Tedvînu sülî'l-fikh", s. 151-152.

⁹⁷ İbnu'n-Neccâr hakkında bilgi için bkz., Ferhat Koca, "İbnu'n-Neccâr el-Fütûhî", *DİA*, XXI, 170-171.

⁹⁸ Thk., Muhammed ez-Zuhayfî, Nezîh Hammâd, Riyad 1413/1993.

⁹⁹ Koca, *Selefi Söylem*, s. 247.

¹⁰⁰ Beyrut, ts.

¹⁰¹ Nşr., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 1405/1985.

*usûli'l-fikh alâ ravdati'n-nâzir*¹⁰² adlı eserini de zikretmemiz yerinde olacaktır.

Yine İbn Kudâme'nin *Ravdatu'n-nâzir*'inin şerhi olan ve çağdaş Hanbelî müelliflerden Abdulkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle tarafından kaleme alınan *İthâfu zevi'l-basâir bi şerhi ravdati'n-nâzir fi usûli'l-fikh*¹⁰³ adlı eser ile aynı müellifin *el-Muhezzeb fi ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâran*¹⁰⁴ adlı eseri, çağımızda kaleme alınan önemli Hanbelî kaynaklar arasında zikredilmeyi hak etmektedirler.

Diğer taraftan eserleri ile Hanbelî mezhebinin tanınmasında önemli katkı sağlayan Suûdlu çağdaş akademisyenlerden biri olan Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî'nin doktora tezi olarak hazırladığı *Usûlu mezhebi'l-İmâm Ahmed*¹⁰⁵ adlı eseri, Hanbelî mezhebinin fıkıh metodolojisini tanımak açısından önemli bir çalışmadır.

Sonuç

Hanbelî fıkıh usûlü literatürü, araştırmamızın değişik yerlerinde çeşitli vesilelerle de değindiğimiz gibi, fıkıh usûlü literatürleri arasında en son tedvîn edilen usûl edebiyatıdır. Bunun nedeni ise, Hanbelî mezhebinin kurucu ismi Ahmed b. Hanbel'in kendi görüş ve fetvâlarının derlenerek bir kitap halinde yazılmasına karşı çıkması, bunun da genel olarak mezhep içerisinde eser telifine sıcak bakılmamasına yol açmış olmasıdır. Nitekim onun *el-Musned*'inin dışında herhangi bir eser telif etmediği ifâde edilmektedir. Bugün İbn Hanbel'e atfedilen eserlerin ise, daha sonra onun öğrencileri tarafından, onun görüş ve fetvâlarına dayanılarak derlenmesi şeklinde vücut bulduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁶ Bu süreç belli bir süre devam ettikten sonra Hanbelî bilginler, diğer mezheplerde olduğu gibi, kendi mezheplerinin usûlünü kaleme almak istemişler ve bu amaçla çeşitli eserler telif etmeye başlamışlardır.

En son sistemleşen bir gelenek olduğundan Hanbelî usûl geleneğinin İslâmî ilimler geleneği içerisinde bütünüyle orijinal bir yapıya sahip olmadığını söylememiz yerinde olacaktır. Hanbelî usûlcüler kendilerinden önce sistemleşmiş olan Hanefî, Şâfiî ve Mu'tezilî fıkıh usûllerinin metot ve şablonlarını kullanarak, ehl-i rey'e uzak olan ancak ehl-i hadis'le âdetâ bütünleşen Hanbelî düşünceyi daha sistematik bir yapıya kavuşturarak, aklî argümanları da kullanmak suretiyle savunmuşlardır. Bu durumu, ilk dönem Hanbelî usûlcüleri olarak isimlendirebileceğimiz Ebû Ya'lâ, el-Kelvezânî ve İbn Akîl'in

¹⁰² Thk., Hafs Sâmî el-Arabî, I. bs., Mısır 1416/1999.

¹⁰³ Dâru'l-Âsime, I. bsk., Riyad 1417/1996.

¹⁰⁴ Mektebetu'r-Rüşd, I. bsk., Riyad 1420/1999.

¹⁰⁵ Muessesetu'r-Risâle, IV. bs., Beyrut 1416/1996.

¹⁰⁶ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 77.

eserlerinde açıkça görmek mümkündür. Onlar, özellikle haberlerin epistemo-
lojik değerlerini tartışırken kendilerinden önceki usûlcülerin kullandıkları
argümanların aynısını kullanmışlardır. Her ne kadar Hanbelî usûl geleneği,
İslâmî ilimler geleneği içerisinde bir orijinaliteye sahip değilse de, ehl-i hadis
geleneği içerisinde orijinal bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi
ehl-i hadis veya ehl-i eser dediğimiz akım, büyük oranda aklı mahkum etmiş
ve dînî meselelerde aklın kullanımını minimum seviyeye indirmiştir. Ancak
Hanbelî usûlcüler –burada özellikle ilk dönem usûlcüleri kastediyoruz- rey
ekolünün temsilcileri olan Hanefî ve Mu'tezilî usûlcülerin kullandıkları akli
argümanları kullanarak, haberler konusundaki kendi düşüncelerini temel-
lendirmişlerdir. Böylece onlar, akla pek fazla yer olmayan bir gelenek içeri-
sinde akli kullanmanın kapısını aralamışlardır. Neticede, İslâm düşüncesi
içerisinde rivâyete dayalı din anlayışının baş mümessili olan Ahmed b.
Hanbel'in düşünceleri, Hanbelî usûlcüler sayesinde –belki de buna İbn
Hanbel'in yıldızının barışmadığı, hatta kanlı bıçaklı olduğu Hanefî ve
Mu'tezilî usûlcüler sayesinde demek daha doğru olurdu- İbn Hanbel'in hiç de
tarafıtar olmadığı akıl ve mantık ilkeleri kullanılarak savunulma imkanı bul-
muştur.